

Pfanelo ya Maḍi na Vhuthathatshili

PFANELO YA MAḌI NA VHUTHATHATSHILI NDI PFANELO YA VHATHU YA NDEME INE MBETSHELWA YAYO YO ḤETSHEDZWA KHA MULAYOTIBE WA PFANELO.

Mulayo wa Tshumelo
ya Maḍi u ḥetshedza
mbetshelwa ya uri:

- Muḥwe na muḥwe u na pfanelo ya u wana tshumelo ya ḥḍisedzo ya maḍi na vhuthathatshili;
- Tshiimiswa tshiḥwe na tshiḥwe tsha tshumelo ya maḍi tshi fanela u dzhia maga u swikelela pfanelo idzi;
- Masipala muḥwe na muḥwe u fanela u pulana kha pulani yawo ya mveledziso ya tshumelo ya maḍi uri u kone u swikelela pfanelo idzi.

Thero 2 ya Ndayotewa ya Afurika Tshipembe i ḥetshedza mbetshelwa ya uri:

“Muḥwe na muḥwe u na pfanelo ya u wana zwiliwa zwo eḍanaho na maḍi.”

U itela uri pfanelo iyi i shume, Phalamennde yo phasisa Mulayo wa Tshumelo ya Maḍi 108 wa 1997. Ndivho ya Mulayo uyu ndi u ḥetshedza pfanelo ya ndeme ya tshumelo ya ḥḍisedzo ya maḍi na vhuthathatshili.

Mulayo uyu u dzhiela ḥḥa pfanelo ya u wana tshumelo ya ndeme ya maḍi na vhuthathatshili yo teaho u itela maḍi o eḍanaho na mupo une a u tshinyadzi mutakalo kana tsireledzo ya vhathu na phukha.

Dziñwe thendelano dza madzingu dzine dza katela pfanelo ya maḓi na vhuthathatshili dzi katela:

- Thendelanomviswa ya Afurika nga ha Pfanelo dza Vhathu (1981)
- Thendelanomviswa ya Afurika nga ha Pfanelo na Mutakalo wa Vhana (1990)
- Nyengedzedzo ya Sisteme ya Maitele kha Thendelano ya Amerika nga ha Pfanelo dza Vhathu kha Sia ḽa Ikonomi, Matshilisano na Pfanelo dza Mvelele (Protocol ya San Salvador) (1988) na
- Thendelanomviswa ya MaArab nga ha Pfanelo dza Vhathu (2008)

Ndi nnyi are na vhudifhinduleli ha ndisedzo ya tshumelo ya maḓi na vhuthathatshili?

Masia oṭhe a muvhuso a na mushumo wa u vhona uri tshumelo dza maḓi na vhuthathatshili dzi khou ṅetshedzwa nga ṅḽila ya vhudzivha, i eḽanaho na lwa tshifhinga tshilapfu.

Masia oṭhe a muvhuso a fanela u lwela u ṅetshedza tshumelo dza ndisedzo ya maḓi na vhuthathatshili dzo eḽanaho u unḽa na nyito dza ikonomi dza tshifhinga tshilapfu.

Mushumo wa muvhuso ndi wa u:

- Muvhuso wa vhukati u fanela u langa zwiko zwa Maḓi nga kha bodo dzo fhambanaho dza maḓi;
- Mimasipala i na vhudifhinduleli ha ndisedzo ya maḓi na vhuthathatshili nahone i fanela u ola pulane dza ndisedzo iyo. Pulane idzo dzi fanela u dzhiela nzhele tshumelo ya ndisedzo ya vhudzivha zwitshavhani zwi si fomala;
- Mulayo washu u dzhiela nṅṅha uri nga mulandu wa tshaeho ya zwiko, muvhuso a u nga koni u ṅetshedza tshumelo idzi kha muñwe na muñwe nga u bonya ha iṭo. Fhedziha, muvhuso u fanela u vha na pulane dzi re na zwifhinga na mugaganyagwama uri u kone u ṅetshedza tshumelo idzi na uri u engedze tshwikelelo;
- Muvhuso u fanela u ita ngauralo hu si na mbambedzo na dziñwe pfanelo dza ndeme.

Muvhuso u fanela u netshedza tshumelo dza ndeme dza maḐi na vhuthathatshili dzi tevhelaho:

1. Ijithara dza 6000 nga muḑa nga ṅwedzi

2. Bunga kana bunga ḑa mugodi ḑi bvisaho muya, zwine zwo vhlungea, ḑi fulufhedzeaho, ḑi sa khakheli mupo, ḑo leluwaho u kunakisa, ḑi ṅeaho tshidzumbe tsha vhune na tsireledzo kha mutsho, ḑi bvisaho muya, ḑi sa nukhesi nahone ḑi thivhela u dzhena ha thunzi na zwiṅwe zwikhokhonono zwo hwalaho malwadze.

A HU NA MUSHUMISI ANE A NGA SI VHE NA MAḐI MAḐUVHA A FHIRAHO 7 KHA ṅWAHA

Musi hu tshi fhedzwa Zwiḑikwa zwa Mveledziso zwa Miḑenaumu nga 2015, Buthano ḑa Guḑe ḑa Mbumbano ya Dzitshakha ḑo tendelana kha Adzhenda 2030 ya Mveledziso ya Tshifhinga tshilapfu, ye ya ḑivhadza Zwiḑikwa zwa Mveledziso ya Tshifhinga tshilapfu (dziSDG). Afurika Tshipembe na ḑone ḑo ḑikumedzela u swikelela dziSDG nga zwifhinga zwo tiwaho.

Tshipikwa 6 tsha dziSDG tshi shuma na tshumelo ya pfanelo ya maḐi na vhuthathatshili ya vhoḑhe:

- U vhona uri hu na ndangulo ya tshifhinga tshilapfu ya maḐi na vhuthathatshili ha vhoḑhe;
- Nga 2030, u swikelela ha shango ḑoḑhe na u swikelela ndinganyiso ya maḐi a u nwa a vhoḑhe o tsireledzeaho a sa ḑuri;
- Nga 2030, u swikelela kha tshwikelelo ya ndinganyiso ya vhuthathatshili ho teaho na mutakalo wa vhoḑhe, na u fhelisa u ḑithusa ho vuleaho, ho sedzeswa ḑhoḑe dza vhafumakadzi na vhasidzana na vhane vha kha nyimele dzo ḑaneaho.

Muhasho wa MaḐi na Vhuthathatshili u na vhuḑifhinduleli ha zwiko zwa maḐi zwa Afurika Tshipembe. Wo rumelwa u ḑutuwedza ndaulo ya zwiko zwa maḐi nga ṅḑila ya vhudzivha u itela mveledziso ya matshilisano na ikonomi ya tshifhinga tshilapfu. Mafhungo nga ha Muhasho a nga wanala nga kha webusaiti yawo kha www.dwa.gov.za.

Tshumelo dza ndeme dza mahala

Afurika Tshipembe li na m^bekanyamaitete ya tshumelo dza ndeme dza mahala hu tshi katelwa maḡi, muḡagasi na kuvhanganywa ha mathukhwi u itela uri:

- Muḡa muḡwe na muḡwe u fanela u wana liḡthara dza 6 000 dza u thoma dza maḡi nga ḡwedzi mahala. Maḡi ane a ḡo shumiswa u fhira aya o tiwaho ndi one ane a ḡo badelwa. Maḡi a rengiswa nga mutengo u gonyaho zwine zwa amba uri u shumisesa maḡi zwi ita uri u badelese. Lushakani 92,5% wa miḡa i vho kona u wana zwiko zwa maḡi a u nwa zwo khwiniswaho;²
- Mimasipala yo fhambanaho i na mbekanyamishumo dzo fhambanaho dza ḡḡisedzo ya maḡi a mahala na vhuthathatshili. Vha nga wana tshumelo idzi dzo tou ḡiswa kana vha nga fanela u ḡiḡwalisela u itela tshumelo idzi.

Vha nga thuswa fhi

- Vha na pfanelo ya tshumelo dza mahala nahone vha na pfanelo ya u ḡivha uri ndi ngani vha sa khou wana tshumelo yo teaho;
- Vha fanela u vhudza masipala wavho, khantselara wa wadi kana mushumi wa mveledziso wa tshitshavha arali vha tshi khou ḡangana na thaidzo;
- Khomishini ya Pfanelo dza Vhathu ya Afurika Tshipembe (The Commission/ SAHRC), zwiḡwe zwiimiswa zwa thero 9 na madzangano a si a muvhuso (NGOs) vha nga vha thusa u wana mafhungo ane vha khou a ḡoḡa.

Pfanelo ngomu ha Mulayotibe wa Pfanelo dzi na vhushaka

Pfanelo inwe na inwe ngomu ha Ndayotewa yashu dzi a eḍana nahone pfanelo dzo ḍitika nga dziinwe. Sa tsumbo, zwi a konḍa u guda tshikoloni hu si na maḍi na u wana pfunzo.

Pfanelo dzoṭhe dza vhatu dzo vhoḥekana nahone dzi a shumisana. Pfanelo ya tshumelo ya maḍi na vhuthathatshili i na vhuṭumani na pfanelo dza vhutshilo, tshirunzi, mutakalo, dzinndu, zwiḷiwa, pfunzo, tsireledzo dza vhatu, ndinganyiso ya mbeu, na u hanedzana na tshiṭalula. U shaya maḍi na vhuthathatshili zwi na masiandoitwa a si avhuḍi manzhi.

PFANELO NGOMU HA MULAYOTIBE WA PFANELO DZI NA VHUSHAKA, SA TSUMBO:

- U phaḍaladzea ha malwadze a thivheleaho sa lugubo na khoḷera;
- Vhana, zwiḥulusa vhasidzana, vha anzela u litsha tshikolo vhukati arali hu si na zwishumiswa zwa mabunga;
- Hu na u engedzea kha tshumiso ya zwibadela na dzikilini;
- Vhatu a vha yi mushumoni nahone a vha khou bveledza;
- Vhafumakadzi vha ofha u ya mabungani vhusiku vha tshi shavha tsireledzo yavho.

26% (3.8 miḷioni) wa miṭa vhuḥoni ha fomala i na tshumelo ya vhuthathatshili ine ya si swikelele maimo a ṭoḍeaho nga mulandu wa uri themamveledziso yo no vha ya kale, zwo vhangwa nga khaphasithi ya thekinikhala u itela maitela a khwine, u lugiswa tshifhinga tshoṭhe, u fhaṭululwa, na u khwiniswa ha tshumelo ya u bviswa ha malaṭwa a mabunga a migodi, na/kana tshumelo ya zwiko zwa maḍi i so ngo fhelelaho.³

Zwitshavha na madzangano a si a muvhuso zwi na mushumo muhulu wa ndeme kha u ṭola mvela phanḍa ya tshwikelelo ya tshumelo ya pfanelo ya maḍi na vhuthathatshili.

Tshiimiswa tsha Pfanelo dza Matshilisano na Ikonomi tsha Afurika Tshipembe (SERI) ndi tshiinwe tsha madzangano nahone tshi nga kwamiwa nga kha webusaithi yatsho www.seri-sa.org.za

Complaints on difficulties to pay debts may also be lodged with the **National Credit Regulator** at www.ncr.org.za.

Mutsireledzi wa Tshitshavha ndi tshiimiswa tsho ḍiimisaho tsho sikiwaho u ya nga Thero 9 ya Ndayotewa. Tshi na mushumo wa u ita tsedzululo kha vhuḍipfari ha muvhuso, u kundelwa na ndangombi. U itela u wana maḥwe mafhungo manzhi nga ha Mutsireledzi wa Tshitshavha vha nga dalela webusaithi yavho kha: www.pprotect.org.

Mushumo wa SAHRC

**KHOMISHINI YA PFANELO
DZA VHATHU YA AFURIKA
TSHIPEMBE NDI DZANGANO ̣O
̣IIMISAHO ̣O THOMIWAHO NGA
NDAYOTEWA U ITA VHUṬOLI, U
TSIRELEDZA NA U ṬUṬUWEDZA
TSHWIKELELO YA PFANELO DZA
VHATHU SHANGONI ̣ASHU.**

U kandekanywa ha pfanelo dza u wana maḡi na vhuthathatshili zwi kha maimo a a so ngo tendelwaho Afurika Tshipembe, na vhunzhi ha kandekanyo idzi vhu khou itea zwitshavhani zwa vhuponi ha mahayani na zwitshavha zwi si fomala. Khomishini i ṭanganedza mbilaelo nanzhi nga ha maḡi na vhuthathatshili. Vhukati ha 2012 na 2016 Khomishini yo ṭanganedza 1 363 wa mbilaelo nga ha kandekanyo dza pfanelo ya maḡi na vhuthathatshili.⁴

Khandekanyo ya pfanelo dza u wana maḡi na vhuthathatshili, dzi swikisa hu si fhedzi kha u kandekanya dziṇwe pfanelo dza ndeme, hu dovha hafhu tshiṇwe tshifhinga zwa vhangamigwalabo tshitshavhani nga zwitshavha zwo ḡḡiswa nga tshaeho yo teaho ya tshumelo.

Dzikhothe dzi khagala uri vhatu vha fanela u wana maḡi. Khaṭhulo dza ndeme nga dzikhothe dzi ṇetshedza nyendedzi kha maandalanga a re na vhuḡifhinduleli nga ha uri mushumo wavho wa u ḡisa maḡi na vhuthathatshili u katela mini. Dzikhothe kona u vhona uri pfanelo ya maḡi na vhuthathatshili kha MaAfurika Tshipembe ndi ya ndeme kha shango u fhelisa ndinganyiso, vhushai, u khwinisa na u tsireledza dziṇwe pfanelo u fana na pfanelo ya mutakalo na pfunzo.⁵

Kha mbilaelo mbili dza kale kha Khomishini, zwitshavha zwa ngei Makhaza, Khayelitsha na Rammulotsi ngei kha ǀa Free State zwo ṭahisa mbilaelo nga ha mabunga zwitshavhani zwao.

Tsedzuluso ya Khomishini yo bvisela khagala vhatu zwitshavhani izwi uri vho tambudzwa nga tshivhalo tsha khandekanyo dza pfanelo dza ndeme. Vho vha vha khou kombetshedzwa u tshila kha nyimele dzi so ngo tsireledzeaho nahone dzi sin a mutakalo vhunga vho tea u shumisa mabunga a so ngo valeaho, e a vha a so ngo kuna nahone a sa tshimbilelani na nḑowelo na maimo a nḑisedzo ya tshumelo. Khomishini yo humbela mimasipala iyi uri i dzhie maga nga u ṭavhanya u itela u tsireledza tshidzumbe tsha muthu, tshirunzi, pfanelo ya vhupo ho tsireledzeaho ho kunaho na pfanelo ya u wana maḐi na vhuthathatshili zwitshavhani izwi.

Khomishini yo dovha ya ita khuwelelo kha Mhasho wa Vhupulani, Vhuṭoli na u Ṭhaṭhuvha ofisini ya Muphuresidennde (DPME) u ṅetshedza muvhigo kha Khomishini nga ha pfanelo ya vhuthathatshili u mona na shango ǀoṭhe. Vha DPME vho vhiga uri hu na thaidzo dzi no khou bvela phanḑa nahone dzo ṭanḑavhuwaho hu tshi sedzwa u thenga thenga na khaedu kha tshumelo dza “ndeme dza maḐi” uri zwi livhanywa na u shaeha ha ndamedzo na kukuvhanganyele kwa mbuelo ku sa takadzi zwine zwa vhanganya nyimele i so ngo imaho zwavhuḑi ya masheleni; u shaeha ha zwikili zwa thekinikhala, ndangulo na mabindu; u dzhenelela ha mahoro a polotiki na tshandḑa nguvhoni na maandḑa a masipala a si khagala na mishumo.”⁶

Khomishini yo amba na Phalamennde lwa fomala nga ha mawanwa ayo na themendelo nga murahu ha musi ho vha na u amba na vhatu mavunḑuni oṭhe nga ha u kandekanywa ha pfanelo dza u wana maḐi na vhuthathatshili. I bvela phanḑa u ita vhuṭoli na u vhiga nga ha pfanelo na u fhindula mbilaelo dzo ḑiswaho khayi nga zwitshavha. Maḑuvhani a si gathi o fhiraho, Khomishini yo kwama khothe nga ha u vhofohololwa yo imela tshitshavha tsha Vunḑu ǀa North West. Kha mulandu uyu, maḐi a khou iswa nga masipala fhedzi a tou vha a so ngo eḑana ho sedzwa ṭhodea dza tshitshavha.⁸

End notes

- ¹ Free Basic Water Implementation Guideline for Local Authorities Version 2.3 available at <http://www.dwa.gov.za/Documents/FBW/FBWLocalAuthGuidelinesAug2002.pdf>
- ² GHS Series Volume VIII Water and Sanitation: In depth analysis of the GHS 2002 – 2015 and CS 2016 data
- ³ Report on the right to access to sufficient water and decent sanitation in SA 2014 (SAHRC)
- ⁴ SAHRC Annual Trends Analysis Report 2015/2016
- ⁵ Mazibuko and Others v City of Johannesburg and Others 2010 (3) BCLR 239 (CC) (08 October 2009)
- ⁶ SAHRC Moqhaka findings (2011)
- ⁷ SAHRC Section 184 (3) Report (2016/2017)
- ⁸ SAHRC v Madibeng Local Municipality NW/2014/0036

Zwidombedzwa zwa luṭingo

OFISI DZA VUNḐU

Eastern Cape

Ḑiresi: 4th Floor Oxford house,
86 Oxford street, East London, 5200
Luṭingo: 043 722 7828/21/25 | Fekisi: 043 722 7830

Mulanguli wa VunḐu

Vho Abongile Sipondo

Luṭingo: Yolokazi Mvovo
Imeiji: ymvovo@sahrc.org.za

Free State

18 Keller Street, Bloemfontein
Luṭingo: 051 447 1130 | Fekisi: 051 447 1128

Mulanguli wa VunḐu

Mr. Thabang Kheswa

Luṭingo: Alinah Khompeli
Imeiji: akhompeli@sahrc.org.za

Limpopo

First Floor, Office 102, Library Garden Square, Corner of
Schoeman and
Grobler Streets, Polokwane
Luṭingo: 015 291 3500 | Fekisi: 015 291 3505

Mulanguli wa VunḐu

Mr Victor Mavhidula

Luṭingo: Mahlatse Ngobeni
Imeiji: mngobeni@sahrc.org.za

Northern Cape

45 Mark and Scot Road,
Ancorley Building, Upington
Luṭingo: 054 332 3993/4 | Fekisi: 054 332 7750

Mulanguli wa VunḐu

Ms Chantelle Williams

Luṭingo: Zukiswa Louw
Imeiji: zloww@sahrc.org.za

Western Cape

7th Floor ABSA building,
132 Adderley Street, Cape Town
Luṭingo: 021 426 2277 | Fekisi: 021 426 2875

Mulanguli wa VunḐu

Adv Lloyd Lotz

Luṭingo: Shafeeqah Salie
Imeiji: ssalie@sahrc.org.za

Gauteng Office

2nd Floor, Braampark Forum 3,
33 Hoofd Street, Braamfontein
Luṭingo: 011 877 3750 | Fax 011 403 0668

Mulanguli wa VunḐu

Vho Buang Jones

Luṭingo: Nthabiseng Kwaza
Imeiji: nvkwaza@sahrc.org.za

KwaZulu-Natal

First Floor, 136 Margaret Mncadi, Durban
Luṭingo: 031 304 7323/4/5 | Fekisi: 031 304 7323

Mulanguli wa VunḐu

Ms Tanuja Munnoo

Luṭingo: Kathleen Boyce
Imeiji: kathleenboyce@sahrc.org.za

Mpumalanga

4th Floor Carltext Building,
32 Bell Street, Nelspruit
Luṭingo: 013 752 8292 | Fekisi: 013 752 6890

Mulanguli wa VunḐu

Mr Eric Mokonyama

Luṭingo: Carol Ngwenyama
Imeiji: cngwenyama@sahrc.org.za

North West

25 Heystek Street, Rustenburg
Luṭingo: 014 592 0694 | Fekisi: 014 594 1069

Mulanguli wa VunḐu

Ms Mpho Boikanyo

Luṭingo: Poppy Mochadibane
Imeiji: pmochadibane@sahrc.org.za

Vha nga kwama hani SAHRC

Forum 3, Braampark Office Park, Braamfontein

Johannesburg

Luṭingo: 011 877 3600

www.sahrc.org.za

Imeiji: info@sahrc.org.za

complaints@sahrc.org.za

Twitter: @SAHRCommission

Facebook: SA Human Rights Commission

